روانین

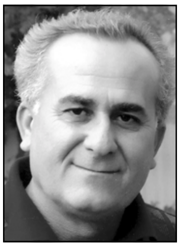

کەریم دەشتی

نۆستالیگا
چەمکی رابردوو... چەمکی ئێستە

ناوەرۆکی ئەم نووسینە بریتییە لە بیروڕای جیاجیا سەبارەت بە چەمکی رابردوو، چەمکی داهاتوو، لەوەی کە ئایا دەکرێ رابردوو فەرامۆش بکەین و هەموو داهاتوویەک بپەسنین؟ یاخود دەکرێ (ئێستە) بکەین بەسەنگی مەحەک بۆ هەموو فەلسەفە و بۆچوون و رایەکانمان، یاخود دەکرێ بایەخ لە رابردوو وەرگرین، بۆ بنیادنانی ئێستە، ئیدی لە گەرمەی ئەو بابەتانەوە گەلێ لایانی شاردراوەی دیکەش پەنجە نوما دەکرێت، برگەیەکی سەردەمی ڤیکتۆرییە لەگەڵ پێوەندییەکانی بیری چەرخی نێوەند.

١

بیرۆکەی ئیستە و رابردوو لە وڵاتی بەریتانیادا تەواوی هزری ناسک و حەساسی کۆنترۆڵ کردبوو، ئەوەشیان لەوکاتەدا بوو کە شۆڕشی پیشەسازی لەوپەڕی بەرزبوونەوەی ئاستەکانیدا بوو، بەمجۆرە گەلێ بەراورد کردن و موزارەبات هاتنە ئاراوە، هەر لە ئەنجامی ئەو وەرچەرخینە بنەڕەتی و خێرایانەوە کۆمەڵگەی بەریتانی بیرۆکەی زەمەنی کەوتە کەڵکەڵەی، چینی رۆشنبیرانیش دەستیان کرد بەگەڕان و سووڕان بە دوای سیستەمێک بۆ (زەمەن) کە ئەو سیستەمە بتوانێ ئەقڵەنەی زەمەن بکات لە پێناو دابینکردنی برێک لە یەقینی و جودی بۆ ئێستەیەکی شڵەژاو. بەمجۆرە گەڕاندنەوەی رابردوو دوو شێوازی گرتە خۆ کە بریتی بوون لە – بەراوردکردنی ئەنجامدار و غەریبیکردن – حنین – هەر لەو ساتەوە رابردوو بوو بە بابەتێکی زیندوو بۆ هەموو لێکدانەوەیەک سەبارەت بە ژیانی ئەدەبی و رۆشنبیری ڤیکتۆری Victoran (لە حوکمی مەلیکە ڤیکتۆریاوە هاتووە) ١٨٣٧– ١٩٠١ شەست و سێ ساڵی خایاند و درێژترین مەودای عەرشی بەریتانی بوو، تەژی بوو لە ئاڵۆزی و گۆڕان و گێرمەو کێشە فیکری جەماوەری ئەو سەدەیە لە هیکەوە خۆی لە دنیایەکی شۆڕشگێڕیدا دۆزییەوە، گۆڕانەکان هەموو شتێکیان رادەماڵی هیچ لایەنێکی ژیانیان فەرامۆش نەدەکرد، هەر لە سەرەتای هەمان ئەم سەدەیە، هەست کردن بە (زەمەن) دەستی پێ کرد، راستتر مەسەلەی نوستالیگا هاتە کایەوە.

٢

لە ئەنجامی تەقینەوە و هەڵگیرسانی شۆڕشی فەرەنسە و بەدیارکەوتنی چینی مامناوەند، پاشانیش بەدیارکەوتنی دەوڵەتی ئەوروپی تازە، ستوونی کۆمەڵگەی کۆنینەی بەریتانی وردە وردە دەستی کرد بە لاوازی و لەنێوچوون، هەروەها بە هاتنی شۆڕشی پیشەسازی، لە نێو ئەو هەموو وەرچەرخانەدا بنکەی تازەی پیشەسازی هاتەکایەوە، شۆڕشی پیشەسازی بیری تازەشی لەگەڵ خۆیدا هێنا، ئابووری فیکری لیبرالی و حیساباتی بایەخی مادی و چاکسازییەکانی دیموکراسییەت، بەشێک بوون لە بنەما ئایدۆلۆژییەکانی شۆڕشی تازە، لەلایەکی دیکەوە چینی مامناوەند، چینێ بوو نوێنەرایەتی خۆی لەنێو نەقیبەکانی پیشەسازی دۆزییەوە. کە بریتی بوون لە بازرگان و زانا چالاک و

ئەكادیمی و ئایدۆلۆژیستەكان و لیبرالیستەكان، هەروەها سیاسی شارین و نووسەرەكان، جگە لە نەوەیەكی كاریگەر لە ڕۆژنامەنووس و چاودێرەكان.

لە كاتێكدا (ماثیو ئارنولد)ی خاوەن كتێبی – شارستانییەت و فەوزا – نووسیبوی ئەم چینە بە تەنیا بەرجەستەی چڕی و زۆری كۆمەڵایەتی نەدەكرد و بەس، بەڵكو بەرجەستەی جومگەی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئاینده خوازیشی دەكرد.

لەبەر ئەوەی ئەقڵی حەساس لە نێوان دوو دنیادا رمابوو (یەكێ دەمرێ و ئەویتر ناتوانێ لە دایک ببێ) وەک چۆن ئارنۆلد دەڵێ (ئەوەندەی نەبرد ئەو ئەقڵە هەستی بە خۆشی – نەخۆشی ژیانی تازە – هەر بۆیەش لە هیكەوە نەبوو مێژوو هەستی كرد بەوەی ئەركی تازەی كەوتۆتە سەرشان ئەویش بایەخدانە بە فەلسەفە و ئایدۆلۆژیا بە تایبەتی لەمەودای ئەدەبدا.

لەبەر ئەوەی جەماوەر لەو سەردەمەدا بەرهەمی چاخی شۆڕشگێڕی بوو، بە زۆری هەستی بە رەتبوونی (زەمەن) دەكرد، هەموو كارە ئەدەبیەكانی ئەو سەردەمە تەعبیریان لە ئارەزوویەكی خێرا دەكرد، ئەویش خۆگونجاندن بوو لەگەڵ دنیا تەژی لە گۆڕان.

تا بگاتە (ڕۆحی عەسر) (جون ستیوارت میل) ئەم هۆشمەندییەی ئاشكرا كرد و دەیوت (مرۆڤ كە چاخی خۆی بەچاخی پێشوو بەراورد كرد، یاخود لەگەڵ چاخەكانی دیكەی بەراورد كرد، هەمان ئەو كاتانە بوو كە فەیلەسوفەكانی بەدیاركەوتن).

بەڵام ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەم بیرۆكەیە خۆی بەسەر ئەو سەردەمەدا بسەپێنێ، هەروەها ئەوەی روونكردەوە كە ئەم بیرۆكەیە لەگەوهەردا دەگەڕێتەوە بۆ چاخی گۆڕان بەرلەوەی پیاوان بە دووردرێژی بیر لە دیاردەی شتە غەریبەكانی سەردەمی خۆیان بكەنەوە، دەبێ باوەڕمان بەوە هەبێ كە ئەم زەمەنە دەبێ روودەدات یاخود دەبێ تەقدیر كراوبێت، ئەم زەمەنە زەمەنێكی جیایە لەوەی كە پێشتر هەبوو لێرەدا بوو مرۆڤ بوو بە دوو بەشەوە – ئەوان وەک چۆن بوون هەر ئاوەها مانەوە – ئەوانەش كە وەڵامی چاخی گۆڕانیان دایەوە – واتە پیاوانی چاخی كۆن و رابردوو، پیاوانی ئێستە.

كە ڕۆحی عەسر جێی دڵخۆشی بوو بۆ پیاوانی ئێستەو جێگەی تریش بوو بۆ پیاوانی رابردوو، هەردوولاش لە چاودێری كردنێكی ڕاراو سووتێنەردا بوون.

هەر لەم سەردەمەدا ژمارەیەكی زۆر لە مێژوونووسان بەدیاركەوتن هەوڵیان دەدا مێژوو لە رووی زانست و هونەرەوە لەو هەموو بایەخە تەقلیدییانەی ژیانی پاشاو پاپاو خانەوادە

ئۆروستوکراتییەکان ڕزگار بکەن، شۆڕشی پیشەسازی پڕ قەسوەتترین جیاوازی لە نێوان هەژار و دەوڵەمەندەکان هێناکایەوە، بونیادی کۆمەڵگەی هەڵوەشاندەوە، تاوای لێهات (دزرائیلی disraeli) لە ساڵی ١٨٤٥ بە شێوەیەکی ترسناک جیاوازی کرد لە میانی دوو بەشی جیاوازی دژ بەیەک ئەویش هەژار و دەوڵەمەندەکان بوو، ئەو دوو بەشەی کە تێکەڵ بەیەک بووبوون هیچ رەحمێکیان بەیەک نەدەکرد. شارەزای نەریت و بیروهەستی ئەویتر نەبوو، وەک ئەوەی هەر یەک لە ئیقلیمێ دانبشتبن وابوو ناتوانین ئێستا هەڵیسەنگێنین و کەشفی پێویستیەکانیان بکەین بەبێ بەکارهێنانی رابردوو ئەمە قسەی – ماپیو ئارنۆلد –ە لە کتێبی (شارستانییەت و ئاژاوە)دا بۆ رەتکردنەوەی بۆچوونەکانی چینی مامناوەند و گشتی و ئەرستۆکراتی، ئەو بەرەو بیرۆکەی – پالآوتە – چوو، ئەو توێژە کۆمەڵایەتییەی کە تەنیا خۆی دەتوانێ بەریتانیا رزگار بکات لەم ئاژاوەیە، جا ئەم توێژە پالآوتەیە کە نوێنەری شارستانییەتە، بەسەر هەموو بەرژەوەندییەکانی چینایەتی زاڵ دەبێ و بالانسێکی نموونەیی بۆ رەگەزە سەرەکییەکانی شارستانییەت دێنێتەکایەوە کە ئەو رەگەزە کاریگەرانە مێژووی مرۆڤایەتین لە ئەزەلەوەڕا، ئەو دەڵێت (ئێمە ناتوانین بگەینە رزگاری فیکری کە دوا ئارەزووی ئەم توێژە پالآوتەیەیە تەنیا رێگەی ئەوەی کە تەواو پابەندببین بە عەبقەرییەتی گریکی کۆن، هەروەها پابەندبوون بە هێمنی بابەتی دوور لە بەرژەوەندی) زۆر بوونی چالاکی لێکۆڵینەوەی مێژوویی و بەڵگەبەندکردنی رووداوەکان و بایەخدان بە پاشماوە فیزیکیەکانی وەک بیناکان، کاریگەرییەتی زۆری هەبوو بۆ دروستکردنی (کەڵەکەی وێنە ورد و خاشکراوەکان کە نوێنەرایەتی چاخی نێوەندی دەکرد بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ. ئەمەو جگە لەم وەرچەرخانە کە لەگەڵ سپێدەی سەدەی تازەدا دەستی کرد بە زیندووکردنەوەی ئەدەبی لە چاخی نێوەندا، ئیدی تەوژمێکی دیکە رەهەندێکی چاکی گرتەخۆ.

(ئەلس چاندلەر chandlier) دەڵێت:

زیندووکردنەوەی چاخی نێوەند کە وردە وردە ئامادەی چاکی بەخۆوە دەگرت، لەلایەن خۆیەوە هەستێکی دروست کرد، کە بە گشتی مایەی قبوڵکردن بوو، هەروەها جیا بوو لەگەڵ ئەوەی کە لە سەدەی ناوەڕاست هەبوو، بەوەی کە دامەزراندنی رابردوو گیانێکی خەیاڵی سەربەخۆی بە ژیانی تایبەت دروست کرد، ئیدی کۆچی خەیاڵ بۆ رابردوو سەبارەت بە زەینی رۆمانی ئەنجام دەدراو دەشکرا ببێ.

ئەوەش بەوە دەکرا کە هەنگاو بۆ دواوە بهاوێژرێت بەرەو ئەو رابردووە خەیاڵ لێکراوە، بۆ نموونە خوێنەری رۆمانێکی (قوتی) هەستی خۆی درێژکاتەوە بە زیندوویی ژیانێکی دیکە بژیت، ئینجا بە تێڕوانینێکی فراوانترین حەقیقەت بگەڕێتەوە ئێستا ئەمەشیان مەرجی پێشینەی سەرهەڵدانی رووبەرووبوونەوەیە تا چالاکتر بێ، کە وای کرد ئەدەبی هاوچەرخ ئەو دیدگایە بگرێت لە میانی ئێستا و رابردوودا.

٣

رۆمانەکانی (والترسکوت) (١٧٧١ – ١٨٣١) بۆ یەکەمجار بوو کە مەدایەکی باشی فەراهەم کرد بۆ عیشقی هونەری دەگمەن لە نێو قودرەتی رۆمانسیدا، بۆ دووبارە خەڵق کردنەوەی چاخی نێوەند و بەکارهێنانی ئەوچاخە بۆ ئەوەی شتێ بخاتە دڵ، ئەویش ئەوەیە کە بوونی کۆمەڵگەیەکی نموونەیی زەرووڕەتە، رۆمانەکانی ئەو رۆماننووسە پڕن لە زیندووکردنەوەی هیوایات و تەرمی چاکی پێشووی ڤیکتۆری، ئاپۆرەی چینایەتی پێشووی شکاند، لەگەڵ ئەمەشدا بەرهەمە رۆشنبیرییەکان گەیشتنە توێژە کۆمەڵایەتییەکانی ژێرەوە، هەروەها ئەدموند بیرک burk (١٧٢٩ – ١٧٩٨) کە بەرهەمەکانی بریتی بوون لە داکۆکی کردن لە مەتریالیزمی سوودگرو فیکری رووت و داوای دەکرد فۆرمی عەسری نێوەند بپارێزن، لەبەرئەوەی پاشماوەی سیستەمێکی کۆمەڵایەتییە. لە کتێبی تێڕامان لە شۆڕشی فەرەنسە ١٧٩٠ لە دژی بیرۆکەی شۆڕش وەستا و هەوڵی دا، مانا رابردووەکان فراوانتر بکات، راوبۆچوونی ئەو نووسەرە وای کرد فەلسەفەیەک دارێژن دژ بە گۆڕانکارییەکانی شۆڕشگێڕی بێت، کە لەسەر پیرۆزکردنی تەقلید و عورف بونیاد نرا بێ، خۆشییەکانی کۆمەڵگەی نێوەند وەک چۆن (والترسکۆت) لە پەرەسەندنی ئاقاری ڤیکتۆریدا پێچەوانەی کردووە، وایکرد فیوداڵی کۆن بە گوند و شوانکارەیی ببەستێتەوە، فیوداڵەکان لە گوندەکاندا کەوتبوونە ژێر هەڕەشەی گۆڕانکارییەکانی دەوڵەت، لە کشتوکاڵییەوە بەرەو پیشەسازی دەچوون.

(کۆبیت) کێشەی نێوان سیستەمی مێژووبەند کردبوو، سەرمایەداری پیشەسازی و فیودالیزمی کۆن (گوندینی)، ئەوەشیان لە رێگەی چاکساز ئایینییەوە بوو، کە بۆ یەکەمجار لە مێژوودا ستوونی چەسپاوی کۆنینەی لەرزاندو سیستەمی تازەی هێنا ئاراوە، جگە لەوەی (کۆبیت)، لە ستایشی خۆی بۆ عەسری نێوەند لە کتێبی (مێژووی چاکسازی پروتستانتی لە ئینگلتەراو ئیرلەندا (١٨٢٤ – ١٨٢٦) دەڵێت: کە ئەم بیرۆکە کێشەی نێوان

چەرخی نێوەند. چەرخی تازەشی گرتبۆوە، چاکسازییەکانی کردە هێڵی ناوەندی چەرخی ناوەند و نوێ، لە کتێبەکەیدا کە بەناوی (پیاسەی گوندینی ١٨٣٠) دەڵێت:

(سیستەمی کۆمەڵایەتی چاخی ناوەندی تاکە چارەسەریە).

کوبیت بە دوای جوانی و خۆشی گوندی منداڵێتی خۆیدا - بەرەو تەقلیدی چەرخی ناوەند، باوەڕی وابوو کە تەقلیدی چەرخی ناوەند، بەرهەمێکی پاڵەوانانە بوو، نەوەکانی رابردوو یەک پێشکەشیان کردووە، هەموو ئەو گۆڕانکاریانەی رەت کردووە کە مادییەتی نوێ هێنابوونی و دەیووت:

رووبەڕووبوونەوەی سەرەکی لە نێوان ستاتیکییەت و سکۆنی چەرخی ناوەند لە نایەقینی و هاوچەرخاندندا بوو، کوبیت بۆ پاساودانی راوبۆچوونەکانی خۆی دەڵێت:

(ئەو ئەگەرانەی نکۆڵی چەقی ستاتیکیەتی ئەوروپای کرد، سەرهەڵگەڕانێکی زۆری بەخۆوە بینی، لە هەمانکاتدا پرۆتستانتیەت لەسەر حسێبی باوەڕی کاسۆلۆکی سەری هەڵدا، بە هەڵوەشاندنەوەی بزاوتی چاکسازی بەستایەوە، ئیدی وای باوەڕ بوو کە (سەروەتی پێشوو، زۆر بەرهەمی پێشوو بۆ مرۆڤایەتی هاوچەرخ و هەژارە کە (گیای دەریا دەخوات لە ئیرلەندا باشترین شتە).

لێکۆڵینەوەیەکی (تۆماس کارلایل ١٩٧٥ - ١٨٨١) بەناچاری بایەخ بە بیرۆکەی گشتی و چوارچێوەبەند بدات. لەمەودای مێژوو، ئەم نووسەرە بایەخی بەوە دەدا کە ئێستای هاوچەرخ شی بکاتەوە، رۆمانەکانی والترسکوت دەورێکی گەورەی بینی لە پێگەیاندنی تێڕامانی مێژوویی ئەو نووسەرە، هەروەها سوودی لە میتۆدی سەدەی هەژدەیەم وەرگرت ، کە ئەمەش زیاتر بیرۆکەی مێژووی لای ئەم نووسەرە ئاڵۆز کرد، لێکۆڵینەوەکانی کارلایل سەبارەت بەمەدرەسەی عەقڵێنی لە مێژوو کە ئەو کات باو بوو لە زۆر لاوە شتی باش بوون، یەکێ لە نوێنەرانی ئەو مەدرەسەیە (جبون gibbon) بوو. کاریگەرییەتی فراوانی بۆ نووسینی مێژوو وەک هونەر بەکارلایل بەخشی، جگە لە (هیوم hume) کە لە رووی رێرەوی گومان ئامێزی سەرچاوەکانی پێشوو سوودێکی زۆری بۆ کارلایل هەبوو.

فەلسەفەی ئەقڵێنی مێژوو پشتی بە ئەقڵ و چەسپاوی یاساکانی سروشت دەبەستا، ئەو جۆرە پێشەکییە سەبارەت بەمیزاجی (کارلایل)ی رۆمانسی، حاڵەتێکی - نامێژوویی بوو - لەجەوهەردا - حاڵەتێکی خاڵی لە هەست کردن، ئەو هێزەی (بینینی) کە کارلایل لە لێکۆڵینەوەکانی مێژوویی خۆیدا بەکاری دەهێنا بووە هۆی ئەوەی کە قووڵبوونەوەی لە

ڕووداوەکان ئاسانتر بێت.

(شیللر fschillir) لە جیاتی ئەوەی مامەڵەی ئەقڵێنی و ناعاتیفی لەگەڵ مێژوودا بکات، هەوڵی دا ئاوێنەی نێوان مێژوونووس و کەسەکان، یاخوود ڕووداوی مێژوویی دروست بکات، ئەمەشیان وایکرد زێتر بایەخ بەلایەنی کەسێتی بدرێت نەک بەلایەنی بابەتی.

کتێبی (هردر) "چەند بیروڕایەک لە مێژووی فەلسەفەی مرۆیی" بریتییە لە شانازی کردن بەسەردەمی ناوەند – هردر – دەڵێت: لەبەر ئەوەی تاعەتکردنی سەرکردەکان لە چەرخی نێوەند کەمبۆوە، بۆیە شارستانییەتی سەردەمی نێوەند لە نێوچوون، نۆڤالیس دەیوت" چەرخی نێوەند چەرخی باوەڕی زێڕن بوو، بەڵام سەدەی هەژدەیەم چەرخی گومان بوو، لێرەدا بەدیار دەکەوێ کە بەرهەمەکانی نۆڤالیس و شلیجل جگە لە – فیختەو گریس – کیانێکی فیکریان دروست کرد کە زۆر یارمەتی بزاڤی زیندووکردنەوەی دا، کارلایل دەیوت:شیعر دوو جۆرە – گوتراو وەک ئەوەی شکسپیر و دانتی – شیعری کەڕ وەک ئەوەی کە پاڵەوانیەتی پیاوی وەک لۆپر – زیندوو دەکاتەوە.

لە ئەنجامی کاریگەرێتی زۆری ئاقارە فیکریەکاندا، دنیای ماددی لە سەرووی هەموویانەوە – لیبرالیەتی نەفعی – هەموو ژیانی گرتەوە، دەسەڵاتی ڕۆحی کڵێسا وردە وردە پاشەکشەی دەکرد، بە شێوەیەکی خێراو هەست پێکراو، دنیایی و ماددیە لیبرالیەکان لە حزبی – الاحرار – دا داوایان دەکرد کە دەسەڵاتی کڵێسا بخرێتە ژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتی مەدەنی، چونکە دەسەڵاتی حوکمی ژیانی زەمەنی و ڕۆحی دەکات، بۆیە زۆر کەس دژیان وەستان، واتە لیبرالییەت و ئەقلانییەت لە دەرەوەو ناوەوەی کڵێسای ئینگلیزی، بۆ نموونە – ئەدوارد بوسی – لایەنگری کڵێسا بوو، زۆر سەرسام بوو بە کارگێڕیەتی وردی کڵێسا سەبارەت بە ئیش و کاری عیبادەت کردن، وتوویەتی: بینایەکانی کڵێسای قوگی بە شووشەی ڕەنگاوڕەنگ و خاچ و ڕەمزەکانی دیکەوە ڕێگەیەکی گونجاوە بۆ زیندووکردنەوەی بیروباوەڕی چەرخی ناوەند، سرووت لەلای پیاوانی – ئۆکسفۆرد – هێزی ئەوەی هەبوو جوانی بدات بەعیبادەت کردن، بۆیە هێزی ئەوەیان هەبوو کڵێسا لە ژیانی پەرستندا بەهێز بکەن ئەندامانی بزاڤی – ئۆکسفۆرد – جاڕی ئەوەیان دەدا کە هونەری – قوتی پێداویستە، زۆر نموونەی عەقیدەییان هێنایەوە، بۆ زیندووکردنەوەو تێهەڵچوونەوەی هونەری (قوتی) و بەرەو ئایینیان برد.

کۆمەڵەی ئۆکسفوردی بیناکاری لە زۆر شاران پەیدابوو، هەر هەموویان هەوڵیان دەدا

ڕەمزییەتی بیناکانی کڵێساکان زیندوو بکەنەوە، کامبریدج پاڵپشتی بیروبۆچوونی ئەوان بوو، لە کاتێکا قوتیەکان هەوڵیان دەدا دەلالەتی ئاینی ببەخشنە هونەری چەرخی ناوەند (جۆن رسکن ١٨١٩ - ١٩٠٠) هەوڵی دا - ئێستا - بخاتە روو، بەخەڵەلی ڕەوشتی ورۆحییەوە، هەروەها - رابردوو -شی بکاتەوە، هەروەها بەرهەمەکانی ئەو رابردووە لە ڕێگەی هونەر، هەرچەند خۆی بە لێکۆڵینەوەی مێژوویی خەریک کرد، بەڵام بایەخدانی بە هونەر لەوە هاتبوو کە رزگارکاری مرۆڤە لە رووخان و رمانی چەرخی نوێدا، ئەو پێی وابوو کە هەستی چاوەکی (سۆما) و بینین لە هەموو شتێ لە پێشترەو لە ئیلهامی خودایی و جوانی سروشتەوە جگە لە جوانی هونەر سەرچاوە دەگرێت، (رسکن) دەڵێت:

چەرخی ناوەند نوێنەرایەتی منداڵێتی نەتەوە دەکات، ژیانی هەر نەتەوەیەک هەمیشە وەک جۆگەیەکی گەرم و گوڕ و بەتاو وایە، یەکەمجار بە شەوق و هێزەوە هەڵدەڕژێ، پاشان کز هەڵدەگەڕێ، ساتمە دەکات و دەبێتە کوپەڵەیەکی وشک، ئەم حاڵەتەی دوایی زۆر خەمانگێز بۆ چاودێران.

٤

لێکترازانی بزاڤی بەر لە (ڕۆفائیلیەت)ی هونەری و لاسایی کارانی هونەری دەگەڕێتەوە بۆ رەحمی (چەرخی ناوەند) بە پێی بیروباوەڕی - هۆبکنز -ی شاعیر، ئەم دەنگە "دەنگی چەرخی ناوەند" ئاماژە بۆ بوونی لێکترازانی بزاوتەکە دەکات، لەو نەریتە هونەرییەی کە لە سەدەی نۆزدەیەم دامەزراو سەقامگیربوو، ئەو نەریتە کە موریدەکانی - سلوشوا - لە ئەکادیمیای مەلەکی دینامیکیەتیان پێ دەبەخشی، بەڵام هاوچەرخەکان دژی وەستان، بەوەی کە ئەم بزاوتە لە دەستووری کلاسیکی لایداوە، (رسکن) ڕێڕەوی ئەم بزاوتەی بە حەماسەتێکی زۆر گرتە باوەش، کاتێک رسکن تێرمی (بەر لە روفائیلیەت)ی راڤە کرد، پاساوێکی گرنگ و بەڵگەنامەیەکی دەگمەن بوو، بۆ پاڵپشتی کردنی ئەم کۆمەڵەیە، لەو بەڵگەنامەیەدا (رسکن) ئەو نموونە ژەهراوییەی بەدیارخست کە هونەر تووشی بووە، لەو کاتەی کە (روفائیل) لەیەک لە کارەکانیدا وێنەی شیعری بوتپەرستی لە دوو تابلۆدا لە بەرامبەر خوای لاهوتی دانا ئەم تابلۆیانە کە لە حوجرەیەکی فاتیکان هەڵواسران، جا ئەو بزاڤە بە هەڵبژاردنی ئەو ناوە تەعبیریان لە شانازی خۆیان دەکرد سەبارەت بە سەرەتاکانی چەرخی ناوەڕاست کە پێش چەرخی روفائیل کەوتبوو، (رسکن) بە بیروڕاکانی خزمەتێکی زۆری شێوەکارانی هاوچەرخی کرد بۆ دامەزراندنی بنەمایەکی

فیکری بۆ سەر هەڵدانی بزاڤەکەیان، هەروەها سەبارەت بە شیعری – ویژدانی – کە بووە بەیانێک بۆ بزاڤی رۆمانسی لەسەدەی پێشوودا.

(ماکسیم گۆرکی) دوای ئەوەی هەندێک لە تابلۆکانی – بزاڤی رۆفائیلیەت –ی بینی لە کتێبی (ئەدەب و ژیان) نووسی: زۆر لەو تابلۆیانە رامام کە – روزیتی وبیرن – کردوویانە و پرسیم لەبەرچی ئەو هەموو بەهرە مەزن و نەرم و نیانانە خۆیان بەوە ماندوو کردووە کە بەدوای ئیلهامەکانیاندا بگەڕێن لە ڕابردوودا، لەبەرچی نەیان توانیوە یا هەوڵیان نەداوە لە ژیانی هاوچەرخ نزیک بکەونەوە، ئایا لەبەر ئەوە بوو کە کۆمەڵگەی هاوچەرخ تەنگ بۆتەوە و کاڵ هەڵگەڕاوە و رەنگی نەماوە، ئەوانە بەڕای ماکسیم گۆرکی (ئەو کەسانە بوون بە دوای جوانیدا دەگەڕان. بەڵام لە گۆڕستانەکانی رابردوودا) چونکە (هیچ ئێستایەکیان نەبووە و ئایندەیەکی رووناکیان نەبووە).

(ولیەم مۆریس ١٨٣٤ – ١٨٩٦) یەکێک بوو لەوانەی پەیوەندی بە بزاوتی بەر لە رۆفائیلیەت هەبوو، چونکە هزرمەند بوو، دیدگای (ئایندەی رووناک)ی کەوتبووە کەڵکەڵەی هەموو سنوورەکانی بەر لە (رۆفائیلیەت)ی رەت کردەوە بۆ ئەوەی بچێتە نێو – ئێستا – بۆ پشتگیری کردنی دیدگای خۆی سەبارەت بەفیردۆسێکی سەر زەوییەوە بەوە کرد کە بگەڕێتەوە سەر بایەخدانی (رسکن) بە سروشتی هونەری – قوتی – ئیدی – موریس) بە دوای بورجی عاجی نەدەگەڕا.

٥

دزرائیلی: رۆماننووسێکی بەریتانی بوو رۆمانی (ڤیڤان گرای) لە ساڵی ١٨٢٦ بە چاپ گەیاند.

جون رسکن: لە منداڵییەوە خەریکی شیعر بووە، خاوەنی کتێبی – نەقاشە تازەکان – لە دانشگای ئۆکسفۆرد مامۆستای هونەرە جوانەکان بوو.

والتر سکوت: شاعیر و ڕۆماننووسێکی ئوسکوتلەندی بوو، دیوانێکی هەیە بە ناوی (سروودەکانی گۆرانبێژ ١٨٠٥)، چەند کۆمەڵە چیرۆکێکیشی هەیە لەوانە (مارمیون) خانووی دەریا.

فریدریک شلیجل (١٧٧٢ – ١٨٢٩): رەخنەگرێکی گەورەی ڕۆمانسی بوو، خەڵکی ئەڵمان بوو، کتێبێکی هەیە بەناوی – فەلسەفەی ژیان – هەروەها ئەدەبی نوێ.

یوجین (١٨١٢ – ١٨٥٢): لە خێزانێکی ئۆرستوکراتی بوو، دەستێکی باڵای لە ئارکیۆلۆژیا و نووسین و بیناکاری هەبوو، لە ساڵی ١٨٣٣دا خانوێکی (قوتی) غەریبی دروست کرد کە بۆ خۆی کتێبێکی هەیە بەناوی (بەراوردکاری).

کارلایل: خودان ماستەر بوو لە ماتماتیک، لێکۆڵینەوەی هەیە سەبارەت بە ئەدەبی ئەڵمانی لە بارەی – بینز، جونسن، گۆتە، ڤۆڵتێر، شیللەر، شتی نووسیوە، کتێبی شۆڕشی فەرەنسە و مێژووی ئەدەبی ئەڵمانی نووسیوە.

کوبیت (١٧٦٣ – ١٨٣٥): رەخنەگرێکی زمان دڕ بوو، دەستێکی باڵای لەرەوانبێژی و مەنتیق و زمانی فەرەنسی هەبوو.

هردر (١٧٤٢ – ١٨٠٣): شاعیرێکی گەورەی ئەڵمانی بوو (کانت و هامان)ی خستە بەر باس و لێکۆڵینەوە، کتێبێکی هەیە بەناوی (چەند بیروڕایەک لە فەلسەفە و مێژووی مرۆیی)

تۆڤالیس (١٧٧٢ – ١٨٠٣): پەیامبەری ڕۆمانسییەت بوو.

سەرچاوە: خوێندنەوەیەکی کتێبی – انتصار الزمن –ە